

УДК 94:341.322.5-053.2(=411.16)"1939/1945"
821.09

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.15.2023.KAR.39-66>

оригиналан научни рад / original scientific article

примљен / received: 26.05.2023.

прихваћен / accepted: 01. 10. 2023.

др Милица М. КАРИЋ, филолог
Музеј жртава геноцида, Београд
milica.karic@muzejgenocida.rs

РАНЕ ДЕЧЈЕГ СТРАДАЊА НАЈВИШЕ БОЛЕ – ЗЛОЧИНИ НАД ДЕЦОМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ И КЊИЖЕВНА ПРЕДСТАВЉАЊА¹

У случају који је у ишћању, међушим, ирошив жена и деце су предузеле мере које се ни на који начин не разликују од свирепости које изводе невријашељи.

Потпоручник Хелмут Гроскурт

Ко би погледао у молеће очи умирућих одојчади и дјеце, која су постојала жриве неумишане политичке силе, тај би као хришћанин морао да се заузме за њих.

Швајцарски конзул у Загребу др Фридрих Кестли

Истина је да никад нико није пострадао на правди Бога а да што неко није видео. А тај који је видео, од тога се родуховио и живео да би о томе сведочио. Многи су се само за то и родили.

Матија Бећковић

Сажетак: Приче милиона деце која су страдала у рату никада нећемо сазнати осим кроз уметничке творевине у којима уметници преузимају њихову занемелост и претварају је у вечни глас памћења. У овом раду се бавимо упоредном анализом положаја и начина страдања групе јеврејске деце од стране нациста и њихових помагача у једном селу на територији данашње Украјине и страдањима српске деце на територији усташке Независне Државе Хрватске, као и жртвама геноцида над српским народом кроз књижевно представљање ових догађаја. Закључујемо да су намере нациста и усташа биле идентичне али и да су се методе и начини спровођења ових унапред створених геноцидних планова разликовали по карактеру, бруталности, крвожедности и односу целата према жртвама. У српској књижевности о Искорењивању готово да не постоје дела која на недокументаристички начин тематизују страдања како одраслих тако и деце, што није случај са књижевношћу о Холокаусту.

Кључне речи: геноцид, књижевност о Холокаусту, деца у рату, инфанцицид, постмодернизам, књижевност Искорењивања.

¹ Део анализе романа *Слике са изложбе* је део ауторкине необјављене докторске дисертације под називом *Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинској, Џејн Јолен и Д. М. Томаса* (2022).

Увод

Живот је непрекидна борба са другима и са самим собом. Чини се да историју заиста испуњава време непрекидног ратног стања које само повремено бива обустављено да би се силе зла одмориле и поново испуниле срца људи који су спремни да убијају своју браћу – друга људска бића. То не би било толико страшно да у ратовима учествују само они који то заиста желе, потпирују једни друге и не жале ни туђ ни свој живот. Ратови су застрашујући јер невинне цивилне жртве које не желе да учествују у таквим страхотама – стари, болесни, жене и нарочито деца, бивају мете. Статус ових цивилних група и њихов положај у ратним догађањима није промењен ни након доношења низа аката још у XIX веку, која су за циљ имала да их заштите². Напротив, већ у потоњим ратовима наступајућег века трауме, а и данас у XXI веку, ове цивилне групе су још више биле препуштене тортури крвника.

Оно што је значајно из нашег угла посматрања јесте да у корпусу српске књижевности, чији су аутори српског порекла са територије НДХ или других територија окупирани Краљевине Југославије, готово да не постоје дела у жанру фикције, нарочито дужих форми романа чија тематика није НОБ већ перспектива неборачке жртве. Аутори ових књижевних дела су или одрасли (прва генерација), или деца (1,5 генерација) која су преживела логоре и друга страдања и која су спасена, било да су знала за своје српско порекло или да су одрастала са промењеним идентитетом, о чему су у познијим годинама сазнали, или њихови потомци (друга, трећа... генерација). Та дела чине корпус *књижевности Искорењивања* и *о Искорењивању*³. Исто важи и за писце других националности који су писали о страдањима Срба. То није случај са писцима *књижевности Холокауста* и *о Холокаусту* коју су писали и даље пишу сви – и преживели, и њихови потомци, и они који су јеврејског порекла и они који нису. Темељнију анализу овог питања и корпуса *књижевности Искорењивања* остављамо за каснија истраживања. Зато у овом раду страдању јеврејске деце приступамо из корпуса *књижевности о Холокаусту*, док се на страдања српске деце морамо позивати на литерарна сведочанства *лојорске књижевности*. Пошто је одређени број романа који се разматра настао на темељима историјског догађаја, неминовно је да се у анализи најпре осврнемо на историјске чињенице како бисмо мултидисциплинарно пришли историји и књижевности

2 Јасмина Тутуновић-Трифун, *Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?*, Годишњак за истраживање геноцида, св. 12/2, 2020 (Београд–Крагујевац: Музеј жртава геноцида и Спомен-музеј „21 октобар“, 2020), 375–376.

3 Геноцид над Србима у НДХ још увек нема јединствени означитељ. Појављују се у јавности предлози да то буде *Покољ* – писано увек великим словом – због примарног начина убијања клањем, или *Заширање* које би се односило на страдање Срба у Првом и Другом светском рату или *Исшребљење*. Још увек не постоји научна и лингвистичка сагласност или дебата о томе. Саме усташе су говориле о *искорењивању* које представља термин који обухвата све претходне чинове чији је циљ био нестанак Срба спроведен кроз геноцид. *Књижевности Искорењивања* и *о Искорењивању* се разликује од *лојорске књижевности* чији су аутори писци који су били у логору. Та дела су, углавном, документаристичког карактера, литерарна сведочанства преживелих или поезија која је настајала у самом логору или након изласка. Сви остали су писали *књижевности о логору* јер немају лично непосредно искуство из логора, већ поседују сазнања заснована на туђим искуствима. Корпус *књижевности Искорењивања* чинила би дела написана од стране оних који су преживели покоље, логоре, стрељања, а *књижевности о Искорењивању* свих осталих.

која, у овом случају, представља својеврсну ангажовану књижевност јер захтева од писаца и од читалаца ментално, емотивно и морално ангажовање са циљем изазивања промене у човеку и његовом сагледавању света и људи око себе, али најпре самога себе. Једино тако свако од нас појединачно, својим начином живота и односом према другим људима, може да допринесе да се овако ужасни изливи смрти хуманизма и моралног пада Човека заиста више никада и нигде не понове иако се чини да је он у свом новом узмаху. У питању је роман енглеског писца *Слике са изложбе* (1993) Д. М. Томаса (1935–2023) у којем је инкорпорирана архивска грађа – извештаји католичких свештеника и немачких официра – која се односи на страдање деце из украјинског села Бела Црква. Роман представља репрезентативно постмодернистичко дело *књижевности о Холокаусту* јер излази из успостављених канона иако у јавности није наишао на већи одјек. Свакако је остао у сенци претходног романа *Бели хошел* (1981) у којем аутор обрађује тему Холокауста. Из корпуса југословенске *лоторске књижевности* издвајамо дела хрватских политичких заточеника Ђорђа Милише (1896–1973) и др Николе Николића (1896–1986) који пишу о страдањима српске деце. Милиша формом и тоном свог сведочанства *У мучилишту – њаклу Јасеновац* (1945) претходи ономе што ће бити постмодернистички стил суочавања са траумом, док се Николић својим поетским стилем у књизи *Бела марамица: козарачка дјеца – Јасеновац* (2017) удаљава од класичног дневничког и документаристичког стила стварајући својеврсни документаристички роман.

Овим радом желимо да допринесемо култури сећања тако што ћемо показати да постоје начини бављења тешким темама које нису у довољној мери обрађиване у књижевним оквирима без скрнављења историјске тачности. Књижевност је погодна јер је један од најпроводљивијих медијума за превазилажење траума из прошлости и најдоступнија широком аудиторијуму. Први корак је ревидирање пописа жртава из 1964. године и сазнавање што је могуће више имена оних који су страдали. Не смемо да заборавимо ни децу из усташке Независне Државе Хрватске и са других простора, чија имена не можемо да утврдимо јер она немају свој глас да о себи сведоче. Књижевност и уметност уопште су једино сигурно место у којем ће пребивати вечно и то је следећи корак који морамо да предузмемо. На самим писцима је да слободно трагају за одговарајућим формама и начинима на које ће ту историјску тему да обрађују све док то чине на морално исправан начин којим се не скрнави сећање на жртве или док се не изврћу и лажирају историјски познате и утврђене чињенице. Најбољи пример за то и модел који треба да се користи је *књижевности о Холокаусту*.

Холокауст / јеноцид

Данас често коришћен и чини се још чешће злоупотребљаван термин *јеноцид* (уби-ти племе / народ) сковао је пољски адвокат јеврејског порекла Рафаел Лемкин (Raphael Lemkin) који је успео да побегне од нацистичког терора 1939. Нови концепт злочина представио је у обимној студији *Axis Rule in Occupied Europe* (1943). Оно што је Лемкин подразумевао под овим новим термином се пре краја рата није разликовало од злочина против човечности. Након Другог светског рата и нирнбершких суђења 1946. године, постало је не-

опходно процесуирати и злочине који су настали у мирнодопско време, а који су били усмерени на уништење грађана од стране сопствене владе. Децембра 1948. године, у Генералној скупштини Уједињених нација усвојена је Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида⁴. Лемкин је геноцид разумео као злочин почињен од стране државе јер захтева логистику, планирање, организацију и контролу коју само држава може да спроведе. То је уништење једне нације или етничке групе које не мора да се изведе посредно, осим када није спроведено масовно убиство свих чланова те нације или групе, већ кроз координисани план различитих активности које уништавају основне темеље живота једне националне групе. Спроводи се по фазама, а његова специфичност је уништење биолошке структуре обележене групе – то је једна од основних особина и специфичност овог злочина над злочинима. По нацистичкој доктрини, нација доприноси биолошком елементу државе, те само биолошки чисти појединци могу да буду њен део. Лемкин је, такође, означио поља у којима се геноцид спроводи: политички, друштвени, културни, економски, биолошки, физички, религиозни, морални. Са друге стране, Међународно кривично право дефинише било које од пет дѐла (која се сматрају геноцидом у члану II Конвенције⁵) почињених с намером да се потпуно или делимично уништи једна национална, етничка, расна или религиозна група: 1) убијање чланова групе; 2) узроковање тешких телесних или менталних повреда чланова групе; 3) намерно подвргавање групе условима који доводе до њеног потпуног или делимичног физичког уништења; 4) успостављање мера с намером спречавања рађања у оквиру групе; 5) принудно премештање деце из једне групе у другу. Оно што се догађало са Србима у усташкој Независној Држави Хрватској није признато као геноцид иако су, по одредбама Конвенције, биле присутне радње из готово свих тачака.

У књизи *Rethinking the Holocaust* (2001) израелски историчар Јуда Бауер (Yehuda Bauer) прави разлику између геноцида и Холокауста⁶ и каже да је Холокауст геноцид који је упоредив са другим геноцидима „када се тај догађај упореди са другим догађајима претпостављене сличне природе са којима дели бар неке особине“⁷. У супротном ће бити до-

4 У даљем тексту ће се користити скраћено: Конвенција.

5 The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.pdf/, датум приступа 17.4.2023.

6 Проблематично је коришћење термина Холокауст – *жртва њаљеница* – који је усвојен у западном дискурсу јер у себи носи религијску конотацију, те сами Јевреји користе термин Шоа – *кашасирофа*. Мора се писати увек великом почетним словом јер означава: систематски и под покровитељством државе прогон и убијање шест милиона Јевреја који је организовала и спровела нацистичка Немачка и њени сарадници у периоду од 1933. до 1945. године на територији Европе, када су страдали појединци, читаве породице и заједнице, као и култура која се ту развијала вековима. Специфичан прогон Јевреја се одвијао у контексту ратног насиља, прогона и убијања и других народа и политичких, верских и социјалних група за шта је најбољи пример ситуација у НДХ где се вршио дупли геноцид: Холокауст и геноцид над Србима, што не би могло да се назове Холокаустом. Холокауст јесте упоредив са другим геноцидима у смислу да су ти злочини изведени са намером да се уништи једна група или део ње, али никако директно пресликавајући најпре имена злочинаца и жртава и обележавајући друге злочинце у другом времену и контексту као нацисте, а њихове жртве као Јевреје. Томе је, можда несвесно, допринео и сам Бауер, написавши да, уколико се Холокауст понови, не знамо „ко би могли да буду Јевреји“. Холокауст се једино може поновити ако злочинци буду Немци нацисти а жртве Јевреји. Закључак је да термин Холокауст треба користити искључиво када се говори о страдању Јевреја у периоду нацистичког прогона од 1933 до 1945. и да не могу постојати „догађаји налик Холокаусту“ (Holocaust-likeevents) јер је то специфично јеврејско искуство које јесте јединствено и у том смислу неупоредиво са било којим другим злочиним.

7 Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, (New Haven and London: Yale University Press, 2001), 39.

гађај ван историје те, самим тим, дело које није починио човек. А Холокауст јесте био дело човека који је збацио све моралне ауторитете и поставио себе као врховно биће. Оно што стално треба да нам буде на уму као опомена јесте управо Бауеров закључак да Холокауст није нешто ван људског опсега понашања и разума већ сасвим у складу са њим. Упоредив је са другим геноцидима, у првом реду по патњи жртава јер не постоји бољи или гори геноцид или боље или горе жртве, ма ко оне биле и ма где на свету. Затим по начинима на које се спроводе геноцидна масовна убиства јер злочинци користе најбоља и најефикаснија могућа средства која су им доступна у датом тренутку за спровођење своје замисли – увек она која најбоље одговарају ситуацији. Иако су усташе користиле ручно хладно оружје као што су ножеви или маљеви, такође су прибегавали и гушењима гасом и спаљивању у крематоријуму. Оно што разликује Холокауст јесу управо ствари које се још увек нису поновиле у другим геноцидима. То је злочин без преседана и пошто се већ као такав догађао, он мора да остане јединствен у томе да иза њега неће бити више таквог догађаја. Дакле, Холокауст је био екстреман вид геноцида, спровођен на основама нове измишљене расне идеологије, замишљен глобално, свуда где има Јевреја, и тотално, уништењем сваког појединца, уз добровољан пристанак учесника због добро осмишљених лажи и манипулација злочинаца и уз до тада невиђене облике понижавања и дехуманизације људских бића која су свођена на број да би била и физички и биолошки елиминисана. Најзад, требало је уништити културу која је тако компактна и дуготрајна, хиљадама година уназад.

Данас се геноцидом бави организација Genocide Watch чији је оснивач Грегори Стентон (Gregory Stanton). Њен циљ је да „предвиди, спречи, заустави и казни геноцид и друге облике масовног убијања.“⁸ Ова организација геноцид посматра у складу са Конвенцијом, али се бави и политичким масовним убиствима, масовним силовањима и „другим злочинима који личе на геноцид“. Он наводи десет фаза по којима се геноцид спроводи: класификовање, означавање, дискриминисање, дехуманисање, организовање, поларизовање, припремање, прогањање, уништавање, порицање, а које се, готово све до једне, препознају у активностима које је спроводио државни врх усташке Независне Државе Хрватске према Србима, Јеврејима, Ромима. Поражавајућа је чињеница да, према степену упозорења који издају, тренутно у свету постоји двадесет жаришта где се догађају непрекидни напади, масовна убиства, протеривања, све оно што не приличи човеку XXI века, или је, на жалост, његово најгнусније оличење. Такође је индикативно да се дозвољава развој ових фаза, а да организације које су задужене за очување мира и толико помињаних људских права не реагују на прве назнаке таквих догађаја на конкретан начин у складу са Међународним правом.

8 *Our Mission*, Genocide Watch, <https://www.genocidewatch.com/copy-of-about-us/>, датум приступа 1.4.2023.

Геноцидне намере НДХ

Паралелно са Холокаустом, на просторима окупирани Краљевине Југославије дешавао се злочин геноцида над српским народом на територији која се прогласила као Независна Држава Хрватска (10. април 1941), под вођством усташког покрета и покровитељством нацистичке Немачке и фашистичке Италије. Усташки покрет је, поред фашизма и нацизма, специфичан облик националног фанатизма подупрт клерофашизмом који се темељи на националним стереотипима и предрасудама, етноцентризму, мржњи према другим нацијама, верском фанатизму (по којем све што није хрватско и католичко треба елиминисати), вођен „гласом крви, расе и земље“⁹. Неки историчари га називају и „урођенички“ или „самоникли“ фашизам јер је и за саме италијанске фашисте био превише примитиван. Циљ усташког покрета, који постоји од 1929. године и који је своје деловање заснивао на идеолошким поставкама Анте Старчевића (1823–1896), на мржњи Срба и свега што је српско и југословенско, био је расно и верски чиста хрватска земља и нација, што су основе нацизма, до чега је требало доћи фашистичким методама терора, застрашивања, убијања. На мети усташа, као и нациста и фашиста у њиховим контекстима, били су и они Хрвати који су били њихови политички противници и који нису прихватили ову идеологију.

Британски историчар Ричард Ј. Еванс (Richard J. Evans) у својој књизи *The Third Reich at War: 1939-1945* (2009) наводи да су усташе прихватањем наци-фашистичке идеологије пронашле упоришну тачку свог европског идентитета и припадности која им је била ближа него (југо)словенска. Такође наводи да је Павелић, готово одмах по успостављању усташке хрватске државе, започео масовна убиства и етничко чишћење „користећи терор и геноцид да избаци из нове државе два милиона Срба, 30.000 Цигана и 45.000 Јевреја или да их бар преобрати у нормалне Хрвате покатоличавањем. Ултранационално оријентисани студенти и много католичких свештеника хрватских националиста, нарочито франачких монаха, придружили су се акцији са гуштом.“¹⁰ У трећем делу своје четвортомне студије *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Аршучковићу 1986* (1989), историчар др Милан Булајић износи тезу да је пројекат геноцида над Србима, Јеврејима и Циганима направљен пре успостављања НДХ чији је основни смисао постојања био њихово уништење на тим просторима. Као потврду тога наводи разговор са Мирком Рапаићем из села Језерца код Коренице¹¹ коме је, непосредно пре рата, сугерисано да Срба ту више неће бити. Наводи и Павелићеву новогодишњу посланицу за судбоносну Нову годину, на помолу 1941, у којој ће се родити нова и јуначка Хрватска у оквиру мајке Италије, не на срамотном и лажном идеалу мира већ на спремности да се пролије своја крв „и крв наших синова у знак захвалности за драгоцену помоћ и материјалну потпору, којом је фашистичка Италија тако племенито обасула

9 Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, (Laktaši–Beograd: Grafomark i Muzej žrtava genocida, 2000), 8.

10 Richard J. Evans, *The Third Reich at War: 1939-1945*, (London: Allen Lane, 2009), 158.

11 Видети: Милан Булајић, *Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Аршучковићу 1986. године 3*, (Београд: РАД, 1989), 45–49.

наш покрет. Хрватски мужеви и жене, ја имам у вас вјеру и сматрам да је куцнуо час кад ће чете хрватских усташа бити поносне да стану раме уз раме с батаљонима црних кошуља и дијеле с њима опасности и напоре јуначког узмака у Африци и Албанији.“¹²

Геноцидне намере се јасно виде у законодавном систему НДХ који је пратио нацистичке расне законе. Раде Милосављевић у књизи *Дечји усташки концентрациони логор Јастребарско* (2009) томе посвећује поглавље *Законодавство Независне Државе Хрватске*.¹³ Пописује законске одредбе донете у периоду од 1941. до 1943. године указујући да су њима озакоњени систем терора, злочина и геноцида у који су спадали и „концентрациони логори, ма како се звали, јер се у њима убијало.“¹⁴ О законодавству на окупираним територијама Југославије пише и сам Лемкин у другом делу поменуте студије, у XXVI поглављу. У одељку који се бави Независном Државом Хрватском, под тачком осам *Геноцидно законодавство*, наводи три закона која су проглашена 1941. године¹⁵, што показује да је већ за време самог рата оно што је радило руководство НДХ кроз законодавни систем било препознато као геноцидно од стране онога ко је и предложио нови правни концепт у категоризацији кривичних дела. Најзад, Јован Мирковић у својој фотомонографији *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској* (2014) каже да су Срби, Јевреји и Роми страдали из чисто идеолошких разлога, што се огледало у читавом државном усташком апарату, почевши од јавних говора и пропагандних активности у којима се отворено и јасно позивало на клање Срба уз потоњи опрост грехова, затим законских регулатива, поступака државних органа на терену усмерених на физичко уништење група или стварање услова за биолошко уништење група, што се нарочито закључује у почетном периоду „геноцида на кућном прагу“, када још увек није било организованог отпора. „Деца се не могу подводити под категорију војног или политичког противника, већ злочин над децом је свакако неспорни злочин геноцида. То је злочин којим се покушава уништити биолошко биће неке групе“¹⁶ закључује Мирковић.

Иако не постоји званично написано да је намера усташа била да униште Србе, као што је постојао Хитлеров програм у 25 тачака у којем отворено говори да Јевреје треба почистити са лица земље, а пре тога и у *Мојој борби* (1925/1926), документоване законске мере, подстреци усташких вођа и клерикалаца који су отворено учествовали у директном и јавном подстицању на извршење геноцида, што је документовано како у званичним документима тако и у штампи, као и у саучесништву у геноциду, јер су учествовали у покатоличавању деце, доказ су геноцида према члану III Конвенције. Најчешће се помиње изјава министра просвете и богоштовља др Мила Будака у којој говори како треба поступати са

12 Исто, 47.

13 Називе законских одредби видети у Раде Милосављевић, *Дечји усташки концентрациони логор Јастребарско*, (Јагодина: Гамбит, 2009), 12–14.

14 Исто, 14.

15 „Законска одредба – декрет о очувању хрватске националне имовине“, „Закон о забрани ћирилице“ и „Закон о националности“; в. Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*, (Clark: The Law book Exchange, Ltd, 2008), 626. Такође о овој теми погледати и *Зборник радова Правни њоредок Независне Државе Хрватске*, 2018, (ур.) проф. др Борис Беговић, проф. др Зоран С. Мирковић, (Београд, Правни факултет Универзитета у Београду, 2018).

16 Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској*, (Београд: Свет књиге и Музеј жртава геноцида, 2014), 68.

сваком трећином Срба, а Драгоје Лукић наводи и ову: „Што се тиче Срба није доста дрво посећи, треба му и жиле ишчупати“¹⁷. Алузије су сасвим јасне¹⁸.

Деца у Холокаусту

Деца су попут анђела, чиста, невина, неукаљана и не могу да буду никаква претња једној империји. Међутим, њихово порекло, идентитет и постојање су били опасност како за нацистичку Немачку тако и за усташку државу Хрватску. У ратним околностима деца постају легитимне мете као и свака друга одрасла особа иако не могу да буду одговорна за околности у којима се налазе. У Холокаусту су деца страдала или због биолошких разлога и своје прљаве „расе“, или физичких и менталних болести: убијана су одмах до доласку у логоре смрти, где су млађи од три године на селекцији одмах слати у гасне коморе; убијана су одмах по рођењу или у неком институту; убијана су у злочиначким походима; убијана су у масовним стрељањима на територији СССР-а¹⁹. Старија деца су страдала идеолошки – због учешћа у отпору и политичким активностима. Нацистички системи логора нису имали посебне логоре за децу у којима би малишани били одвојени од својих мајки или одраслих, али јесу држана у сабирним и транзитним логорима, нарочито нејеврејска сирочад чији су родитељи страдали као припадници покрета отпора. Одређени број углавном пољских беба је био одређен за колонијализацију због свог аријевског изгледа и предат немачким породицама. Читаве јеврејске породице и заједнице биле су издвојене у гетима где су владали нехумани услови за живот, прљавштина, недостатак хране. Деца су умирала од заразних болести, глади, недостатка адекватне одеће. У транзитним и логорима смрти многа деца су умирала због последица медицинских експеримената који су вршени на њима.

Геноцид над српском децом – инфантицид

У систему усташких концентрационих логора и логора смрти Јасеновац, Сисак, Стара Градишка, постојали су логори за децу. Бауер каже да је „хрватски концентрациони логор Јасеновац био, ако ништа друго, ужаснији од нацистичких узора“²⁰ и да су злочинци других нација (Хрвати, Румуни, Литванци), сарадници окупатора, са задовољством помагали у спровођењу злочиначких геноцидних акција које нису биле ништа мање бруталне од нацистичких. Нацисти су тежили индустријализацији смрти те се тражило боље и практичније решење од „Холокауста метком“ које ће њиховим војницима омогућити да „лакше“, без менталних и физичких проблема, раде свој посао убијања што више људи. Тако се дошло до

17 Драгоје Лукић, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., ф.н. 149.

18 И поред свега, усташки покрет од стране Међународног војног суда за суђење ратним злочинцима није проглашен злочиначком организацијом док Хитлерова нацистичка партија и све њене организационе целине јесу: Тајна полиција – Гестапо, Обавештајна служба – SD, Независне јединице полиције – SS.

19 Амерички музеј Холокауста у Вашингтону, *Children during the Holocaust*, Holocaust Encyclopedia, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/children-during-the-holocaust/>, датум приступа 5.4.2023.

20 Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, (New Haven and London: Yale University Press, 2001), 39.

гасних комора. Све је спровођено без личног уживања у самом чину, док су усташе са намером остављале хиљаде деце у дечијим логорима да се дословно жива распадају у највећим мукама. У уводу књиге *Били су само деца: Јасеновац – гробница 19.432²¹ девојчице и деџака* (2000) аутора Драгоја Лукића, Милован Бузацић наводи дневнички запис Едмунда Глеза фон Хорстенауа (Edmund Glaise von Horstenaу): „Ова станишта грозје у Хрватској, под поглавником кога смо ми устоличили, врхунац су ужаса...“²² или Артура Хефнера који пише: „Без обзира на пропаганду логора, ту се ради о логору најгоре врсте, који се може поредити са Дантеовим ‘Паклом’“²³, оба настала с јесени 1942. године. Италијански генерал Алесандро Лузано известио је Дучеа о неизрецивим злочинима у селу Пребиловци 1941. године, описујући покоље деце на чије ране је стављана со, силовања и убиства учитељице и девојчица од осам година и око 120 њених ученика, свих млађих од 12 година, наглашавајући да „на вечну срамоту наше, римске цркве – и један божји човек, један жупник, у свему томе је учествовао!“²⁴ О слави и величини усташке творевине Бузацић каже: „Херостратска слава ‘усташког покрета’ најочигледније ће се манифестовати у погрому деце пре свега српске деце. Иако модерно право изричито забрањује сваку кривичну санкцију према малолетним лицима која нису навршила четрнаест година (деца), усташки геноцид досеже свој максимум управо у уништењу и однарођавању деце.“²⁵ Логори у Јастребарском и Горњој Реци су служили као места за преодгој, како је сведочио ратни злочинац Љубо Милош у својој изјави на суду: „За успоставу таквог логора, изгледа да је дао идеју Дидо Кватерник, а циљ логора је био тај да се мала српска дјеца, која су остала без родитеља, одгоје у усташком духу, те – како се сам Кватерник изражавао, да постану најбољи јањичари...“²⁶ Према Члану II Конвенције, цитирана изјава Милоша потврђује присуство тачке 5: принудно премештање деце из једне групе у другу, а услови у поменутих логорима потврђују присуство тачке 3: намерно подвргавање групе таквим животним условима који доводе до њеног потпуног или делимичног физичког уништења. Подручје преко реке Саве, Доња Градина, постало је главно место егзекуција логораша из Јасеновца и место вечног починка десетине хиљада деце која леже у 315 „гигантских гробница“. Логор V у Старој Градишци заувек ће остати „симбол беспримерног страдања српске и јеврејске деце и њихових мајки“²⁷. На основу многобројних сведочења, Лукић долази до спознаје да су Јасеновац и Стара Градишка били највећи концентрациони логори за децу који су трајали и дуже²⁸ него логори у нацистичкој Немачкој. Било је и оних који су помагали. Лекари, медицинске сестре, радници хрватског Црвеног крста чинили су све да спасу што већи број деце. Становници Сиска и Загреб су

21 Према подацима које поседује Јавна установа спомен-подручје Јасеновац, поименично је пописано 20.101 страдало дете до четрнаест година старости. Податак је преузет са странице <https://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284/>, датум приступа 10.4.2023.

22 Драгоје Лукић, *Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и деџака I*, pdf, n. d., 31.

23 Исто.

24 Никола Николић, *Бела марамница: козарачка дјеца – Јасеновац*, (Београд: ННК интернационал, 2017), 96

25 Драгоје Лукић, *Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и деџака I*, pdf, n. d., 11.

26 Раде Милосављевић, *Дечји усташки концентрациони логор Јастребарско*, n. d., 18.

27 Драгоје Лукић, *Били су само деца, Јасеновац – гробница 19.432 девојчице и деџака I*, pdf, n. d., 36.

28 Аушвиц је ослобођен 27. јануара 1945, а из Јасеновца су сами логорашаи извршили пробој 22. априла 1945. јер није било других покушаја ослобађања споља.

узимали најмлађу и болесну децу. Најпознатија је акција Диане Будисављевић која је са својим сарадницима успела из логора да изведе 10.000–12.000 деце. Сви они су очевици њиховог ужасног страдања, а њихов рад је био подстакнут најдубљом људском потребом и етичким нормама. Они који су одузели њену картотеку у којој су били подаци о пореклу деце и њу саму скрајнули као да је била највећи злочинац, носе исту одговорност и кривицу као и они који су оснивали логоре за децу и убијали. Њихов рад такође треба да буде инспирација не само за кинематографију већ и за књижевност јер носи прави потенцијал човечности.

Иако није био у прилици да лично види поступке усташа према деци у логорима, др Камило Бреслер јасно је видео последице: „Усташе су здраву дјецу дуго задржавале у логорима у настојању да их више умре од заразних болести и глади. Измождена дјечја тјелашца [...] напуштао је већ и сврбац, узрочник свраба, јер није имао довољно хране у пресушеној кожи [...] Зубићи си им испадали из устију са комадићима чељусти од недостатка хране и витамина.“²⁹ У Јастребарско су преко Загреба стизала већ изнурена немоћна деца чија је кожа изгледала као згужвани папир због дехидратације; усне дупље су им биле изиритиране и црвене од тровања содом, што су показали и налази обдукција и чиреви на желуцу и танким цревима; јели су живо зрневље кукуруза које се несварено назирало у цревима која су испадала из полуживих мученика. Патила су од недостатка витамина, запаљења црева, скорбута, тешких атрофија, дифтерије носа и ждрела, запаљења плућа, варичела, заушки, гнојних инфекција коже, стомачних глиста, ређе од туберкулозе и шарлаха. Треба поменути и то да су неки лекари у Загребу одбијали да приме „бандитску децу“ на своја одељења, најгрубље кршећи Хипократову заклетву и доказујући да нису достојни професије којом су се бавили. С друге стране су били светли примери попут др Бреслера, др Мерџеа, др Никше Чернобузова, др Бранка и Нине Драгишић, др Бранка Давила, Татјане Маринић, часне сестре Монике Штампалије која је прва јавила у Загреб вест о страдању деце у Јасеновцу, и многи други³⁰ који су због тога и сами страдали, доказавши да се људи деле на људску и нељудску врсту, како је говорио Виктор Франкл, и никако другачије.

Специфична карика у спровођењу усташких геноцидних намера и *инфанџицида* јесте улога католичке цркве и дела клера који је свесрдно учествовао, а битан је и однос њених представника и у страдању деце из Беле Цркве. О претходном је подробно писао Виктор Новак у свом животном делу *Magnum Crimen* у којем указује на корене зла који су се учврстили на простору Балкана и из којих се старо зло непрекидно обнавља, што је суштина страдања на овим просторима. Ти корени досежу још до средине XIX века када је на просторима Аустроугарске монархије са словенским живљем под оквиром Римске курије почела да се развија клерикална нетрпељивост углавном вишег клера, које је себе сматрало над и изван народа, и оштро противљење идејама уједињења словенских народа у Југославију, уз величање назадних идеја самохрватства, ексклузивизма, расистичке мржње према свему што није хрватско. Све то било је подупрто старим феудалистичким заоставштинама

29 у Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d, 134.

30 в. Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, н.д, 94-132; Раде Милосављевић, *Дејчи усташки концентрациони логор Јастребарско*, н. д, 129-134.

од којих су највиши државни и црквени слојеви имали користи. Хрватство се изједначавало са организацијом католичке цркве, не са хришћанством као духовним пољем, те је православље Срба представљало претњу и за хрватство и за Рим, одакле је долазила недвосмислена подршка и благослов за почетак Првог светског рата: „Аустроугарска јесте и остаје католичка држава *par excellence* најјачи бедем који је преостао у овоме веку Крisticoвој цркви. Рушење тога бедема значило би за цркву губитак најчвршћег ослонца; у својој борби против православља, она би изгубила свога најјачег поборника“³¹ гласиће део депеше коју је гроф Мориц Палфи, аустријски посланик при Ватикану, из Рима послао у Беч аустријском министарству спољних послова. Новак долази до закључка да ће се мисао да се католици Хрвати и Словенци на било који начин изолују од православних Срба, а приближе осталом католичком блоку, појавити у будућности као црвена нит у разним својим видовима, нарочито у доба фашизма.

Понашање „часних“ сестара које су водиле прихватилиште у Јастребарском најбоља су потврда њиховог нехришћанског корумпираног духа мржње на челу са Аном Бартом Пулхеријом. Као продужена рука усташа, биле су задужене „да се онемогући опоравак дјеце и да она и даље страдају.“³² Нису давале одећу, храну, млеко, лекове, посуђе за децу која би пристизала иако су довољне количине бивале достављане из Загреба од стране економа Министарства удружбе и Диане Будисављевић. Ни према мртвим телашцима нису имале милости: сахрањивале су их по неколико у једном гробу, у кутијама и сандуцима, ломећи им удове, најчешће ван гробља, не удостојивши их чак ни познатог гробног места. Нису дозвољавале ни превоз деце запрежним колима, па су пешице или бициклима преносили мртву децу до Јастребарског како би их даље пренели и укопали. Ђаволу рачуницу смрти деце или „комада“ водио је месни гробар Јастребарског Фрањо Иловар, чија се бележница чува у Националном парку „Козара“ и представља најпотреснији артефакт посрнућа човека и доказ злочина геноцида почињеног над Србима у НДХ.

Милан Булајић пронашао је извештаје о положају деце у архивима у иностранству. У архивима Уједињених нација у Њујорку остао је затечен пред чињеницом да не постоји грађа о усташама ратним злочинцима нити о усташком логору смрти Јасеновац. У Женеви је пронашао извештаје представника Међународног комитета Црвеног крста који говоре о положају деце која су давана на усвајање и деце жртава усташких злочина геноцида. Швајцарски конзул у Загребу др Фридрих Кестли извештавао је о судбини и положају деце са Козаре. У једном од својих извештаја апелује да се што пре из Женеве пошаље делегат који би омогућио збрињавање деце изван Хрватске којој још увек има спаса:

„Колико се може процијенити, више од 30.000 дјеце разног узраста за вријеме крвавих љетних борби упућено је у прихватне логоре у провинцији, пошто је усташки вођа, пуковник Францетић, запријетио да ће их све побацати у Саву уколико их држава не прихвати. Од тада у главни град сваког дана стиже по

31 Виктор Новак, *Magnum Crimen, Пола вијека клерикализма у Хрватској I*, (Београд: Catena mundi, 2015), 52.

32 Драгоје Лукић, *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*, pdf, n. d., 146.

хиљаду дјеце. Међу њима се налази одојчад од неколико дана, отргнута од мајчиних груди. Сва су она потхрањена, вашљива и полугола. Зимска одјећа им потпуно недостаје. Код одојчади влада велика смртност. Хрватски Црвени криж чини све што може. Међутим, у Хрватској су ограничене могућности за ефикасну помоћ. Вероватно ће велики број деце бити предат сељацима да се о њима старају. Али велики број њих чека у привремено организованим смештајима, са недовољном његом, на ма какав спас. [...]”³³

Конзул још указује на то да су тешка времена, осим злочина, изродила и добротворне снаге које се огледају у приватној бризи за десетине хиљада сирочади и напуштене деце и да треба видети са каквим хуманим учешћем припадници свих слојева народа показују интересовање за малишане који су смештени у привременим прихватним логорима у Загребу и са каквом их гордошћу узимају из прихватилишта. Констатује да усвојитељи имају само лепе речи јер су то све добра и интелигентна деца без грешака у васпитању: „Иако се за младиће у пубертету не може дати права оцјена, ипак се мора рећи да у тој дјечи има низ позитивних особина духа и карактера.”³⁴ Међутим, наилазимо на морално проблематичну тачку где треба застати и размислити о положају самих добротворитеља. У јеврејском мидрашу налази се често коришћена реченица: „Ко уништи једну душу, сматра се као да је уништио цео свет. И ко спаси један живот, сматра се као да је спасио читав свет.” Конзул је био чврсто убеђен да се исплати спасити децу и помоћи им. И сам је усвојио једно дете српског православног порекла, али наводи да, до тренутка када је писао овај извештај, није био спреман да прихвати спонтану понуду немачког посланика да се испита да ли се родитељи тог детета налазе негде на раду у Немачкој и обавесте га о судбини детета. И поред тога, он није био неми посматрач и коментатор, већ је у оквирима својих надлежности показивао самилост и тражио конкретне начине на које се може помоћи малим анђелима који су на земљи искусили сам пакао.

„Кућа сјраве“ у Белој Цркви

Овај уводни историјски део је важан за даље разумевање књижевности која је настала на његовим основама. Потребно је да се и читалац упозна са историјским околностима и да заиста разуме положај жртава према којима треба да изгради саосећајност и осети моралну потребу да се такве грозоте више не дешавају. У наставку рада сагледавамо како се, на морално исправан начин, историја уклапа у књижевност и књижевност у историју, што је императив када је у питању *књижевност о Холокаусту и о Искорењивању*.

Роман *Слике са изложбе* је типичан пример постмодернистичког романа у смислу форме, начина конструисања наратива и коришћења других текстова. Окосница романа је Холокауст из помешаних перспектива жртава и злочинаца који се судбински повезују уну-

33 Милан Булајић, *Усташки злочини јеноцида и суђење Андрији Аршучковићу 1986. године 3*, н. д., 99.
34 Исто, 100.

тар логора у време рата, али и нејасни идентитети који остају замагљени деценијама након рата. Два цитата на почетку приче указују на два битна сегмента романа: на доба нацизма и тоталитарних система и на рад сликара Едварда Мунка. Они указују на психолошку перспективу и стање људи и представљају омаж Томасовом интересовању за фројдовску психоанализу која доминира наративом. Први цитат припада Августу Хефнеру: „Нисам имао везе са овом техничком процедуром“, а други Едварду Мунку: „Овде би требало да живе људи који дишу и осећају, пате и воле... Све жуди да живи“³⁵. Томас даје ова два дијаметрално супротна становишта како би показао да је једина вредност којој морамо да тежимо управо живот, чак и када се налазимо у тешким емотивним околностима или у крајње тоталитарним и деструктивним политичким ситуацијама. Првим цитатом наговештава безосећајност злочинаца који су немилосрдно и без икаквог кајања, хладно и спремно обављали послове убијања као и било које друге, док се у Мунковом осећају пуноћа и радост за животом који са собом носи и срећу, и бол, и радост и патњу, али који се воли и за којим се жуди. Први цитат је и увод у пишево „признање“ о коришћењу аутентичних историјских материјала што је још један део постмодернистичке поетике. Он каже да је треће поглавље *Шести сџудија за сажаљење* дословно преузето из немачких докумената која су наведена у књизи *The Good Old Days: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders* (*Добри сџари гани: Холокауст виђен очима злочинаца и њосмајрача*) наводећи и име преводиоца издања на енглески језик, наслов оригинала на немачком, власнике ауторских права и дозволу за репродуковање.³⁶ Ироничан и упозоравајући наслов ове књиге долази од натписа са корица приватног фото-албума који је направио командант концентрационог логора Треблинка Курт Франц (Kurt Franz): „Овај грозан сентиментални и непогрешиво аутентичан наслов представља једнако узнемирујућу збирку дневника, писама и поверљивих извештаја које су писали егзекутори и саосећајни посматрачи Холокауста која је илустрована многим фотографијама које су они сами усликали као ‘сувенире’ свог рада и ‘постигнућа’“³⁷. У уводу, лорд Дарси од Глентона (Lord Darce of Glanton) првом реченицом изражава суштину потребе бављења темама које су тешке и за које често постоји тенденција да се, и после више деценија, прећуткују, као што је тема геноцида над Србима која се сасвим уклапа у ову препоруку: „Ово је ужасна књига за читање, али опет која би требало да се чита – не да би се оживели стари непријатељи (напоследку, саставили су је Немци и објављена је у Немачкој), већ да не бисмо заборавили најмрачнију лекцију Другог светског рата: крхкост цивилиза-

35 Едвард Мунк (1863 1944) био је норвешки сликар сопственог израза заснованог на симболизму, натурализму, експресионизму, али без ограничавајућих стилских наметања, чији су радови сумирани у такозваном *Фризу живојиа* који се састоји од четири целине: Буђење љубави, Цветање и умирање љубави, Страх од живота и Смрт; заправо, реч је о читавом животном кругу у којем доминирају различита осећања и страхови.

36 Његов први роман о Холокаусту *Бели хошел* (1981) проглашен је за плагијат јер је у њему такође користио делове текста из другог документарног романа и сведочанство Дине Проничеве, једне од преживелих масакра у Бабјем Јару, септембра 1941. године. До тога је, међутим, довела грешка издавача који је у издању меког повеза реченицу у којој Томас наводи да је користио други текст и име аутора ставио на страницу на којој пишу подаци о издавачу.

37 Ernst Klee, W. Dressen, R. Volker, *The Good Old Days: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders*, (New York: Free Press, 1991), уводни омот.

ције и лакоћу и брзину којом се, у одређеним околностима, варваризам може пробити кроз ту танку кору и чак, уколико је подржан од стране моћи и освештан доктрином, прихватити као норма.³⁸ Ретко имамо прилику да се сусретнемо са аутентичним материјалима оних који су директно или на неки други начин чинили злочине, као сарадници или посматрачи. Увид шире научне заједнице, најпре психолога и социолога, веома је важан за разумевање тих људи, не да бисмо их оправдали на било који начин, већ да бисмо се заштитили од свих будућих сличних појава, наоружани знањем и разумевањем екстремних облика људског понашања, осећања и деловања, да можемо да их препознамо и сузбијемо. А књижевност је најбоље место за промишљање свих људских стања и развијање емотивних и моралних становишта јер је доступна и најмлађим узрастима и систему образовања које мора да буде кључно место за обликовање самосвесних и саосећајних појединаца који ће моћи да обликују здраво друштво. Томас прилази том задатку из позиције ангажованог писца који има потребу да се суочава са догађајима своје епохе, да не буде неми и слепи посматрач који ће да допусти да се историјски догађаји нижу, а да се не преиспитују зарад будућег бољег одговора на сличне. Он је, стога, *секундарно истраумиран*³⁹: пореклом је Енглез, рођен у Корнволу, са ратом и Холокаустом није имао никакве везе осим што је био шестогодишњи дечак када је рат почео. Али одјеци тог догађаја трајали су читавог његовог живота и то је било сасвим довољно да га подстакне на уметнички ангажман.

Ликом Рејчел Брант је приказана секундарно истраумирана припадница јеврејског порекла она није доживела рат али има потребу да се бави овом темом. Она је на пракси и терапији код др Лоренца / Цекобсона / Оренберга који је, заправо, нациста злочинац, бивши лекар официр из Аушвица који је након рата успео да промени идентитет и буде успешан психоаналитичар. Радилa је на пројекту отварања музеја у Белој Цркви, уз несебичну помоћ др Цекобсона и његових контаката:

„Било би дивно да се то оствари! Као да ме они моји мали рођаци моле, преклињу да покушам и урадим *нешто* да не буду потпуно заборављени.

Лако сам могла бити једна од њих. Осећам понекад да немам никаквог права на живот, докторе Цекобсон. Разумете ли? [...] Донела сам вам ону немачку књигу коју сам вам помињала, с изводима из немачких докумената и сличним стварима. Не могу вам описати колико сам плакала.

То је... невероватно је да људска бића могу...

Опростите.

Али знам да *ви* разумете, и благосиљам вас због тога“.⁴⁰

38 Исто, х.

39 Видети: Милица М. Карић, „Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“ (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, Одсек за филологију 2022), 105; 107.

40 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, (Vršac-Beograd: KOV Književna opština i T&G, 1995), 139 140.

Поглавље *In the interest of maintaining military discipline...* у поменутој књизи докумената чине оригинални извештаји о страдању становника Беле Цркве. За разлику од историјске фикције која историјски материјал асимилије и чини га својим саставним делом, *историографска мешафикција* се према том материјалу односи критички, са жељом да се о њему говори, да се преиспита и сагледа на критички начин. Сви текстови који су инкорпорирани у роман написани су курзивом као још једна потврда да је у питању аутентичан историјски материјал који ни на који начин није компромитован пишем интервенцијом. Свој фиктивни наратив писац плете око њих, па тако деца бивају заточена у кући која је припадала Рејчелиној породици у Украјини и зато она жели да од ње направи музеј. На овај начин је потпуно јасан уплив историографије и читалац је јасно обавештен о томе. Границе су успостављене, али се затим у фиктивном делу наратива оне мешају и поново раздвајају, што је главна одлика *историографске мешафикције*. Историја и књижевност се, у периоду постмодернизма, налазе у такозваном „великом дијалогу“ који анализира Линда Хачн у *Поетици постмодернизма* (1996) кроз статус књижевних и историјских текстова у оквиру фикције и кроз технику интертекстуалности која служи за „отварање према историји“ а којом се писци служе како би повезали садашњост и прошлост. У овом роману присутна је у облику уводних цитата и коришћења историјских докумената. Постмодернизам не пориче постојање историје и историјских догађаја, али једини начин да ми данас до њих допремо је путем текстуалних трагова. Међутим, оно што је представљено у фикцији није стварност иако је засновано на стварним искуствима, а књижевно дело никако не сме да се посматра као извор историјских чињеница јер је истина фикције независна од истине спољашњег света: „Историографска метафикција изазива сваки наиван, реалистички појам представљања, али и, у једнакој мери, све наивне текстуалистичке и формалистичке тврдње везане за потпуну раздвојеност уметности од света. Постмодерна је самосвесна уметност ‘унутар архиве’ [...] а та архива је и историјска и књижевна.“⁴¹

Бела Црква је село које се налази на осамдесет километара јужно од Кијева. Готово читаво јеврејско становништво је страдало августа 1941⁴², под отпужбом да су организовали и подметнули пожаре. Јединица која је примила налог за егзекуције била је под управом СС оберштурмфирера Аугуста Хефнера. Наређење је спроведено од 8. до 19. августа. Деца убијених мештана су најпре затворена у једну зграду на крају села, а 19. августа увече је део деце транспортован у три пуна камиона до стрелишта, где су убијена. Око деведесеторо деце је задржано у ужасним условима. Убијена су 22. августа. Патриција Хеберер (Patricia Heberer) у књизи *Children during the Holocaust* (2011) наводи да су у почетним стадијумима

41 Linda Hačion, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, (Novi Sad: Svetovi, 1996), 211.

42 У исто време у НДХ дешавали су се покољи у селу Пребиловци код Чапљине у Херцеговини без обзира на пол и године. Само у једном дану страдало је преко три стотине деце коју су крвожедне усташе живе или заклане бацале у јаме, природне гробнице које су касније биле забетониране. Страдање се поновило и 1992. године, након што су јаме претходне године одбетониране и посмртни остаци мученика напокон похрањени у крипти храма у изградњи. Доживели су ново убиство јер су хрватске снаге минирале храм и у ваздух дигле доказе које су њихови идеолошки преци покушали заувек да прикрију. Тиме су само још више допринели да свест о овом двоструком злочину постане још светија а ово место буде место новог завета незаборава.

„чишћења“ мете били војно способни мушкарци и друге расне и политичке мете, а да су за неколико месеци то постали и сви остали припадници јеврејске заједнице, укључујући жене и децу⁴³. Ово проширење убијања на читаве популације било је праћено неједнаким хронолошким и регионалним обрасцима, што је очигледно водило до почетне конфузије међу мобилним јединицама за убијање: „Тако је вод Waffen-SS уз помоћ украјинских снага прикључених [Sondercommando] SK4a спроводио убиства стотине одраслих мушкараца и жена јеврејске заједнице из Беле Цркве, али су одбијали да пуцају у децу.“⁴⁴ У самом месту све до данас није на достојанствен начин обележено страдање ових људи са нарочитим акцентом на недужну и невину децу. На градском гробљу, на којем је јеврејско гробље само мали део, стоји споменик жртвама Холокауста; ту је и масовна гробница из 1980-их, у коју су пренети телесни остаци страдалих из само једне од неколико војних области. Није јасно да ли је обележје које се ту налази посвећено тој гробници или, опет, уопштено, свим жртвама Холокауста. Нема посебног обележја које би чувало сећање на тих неколико ужасних дана које су деца претрпела чекајући своју коначну судбину. Егзекуције су се догодиле на четири локације од којих је једна била у оближњој шуми (Shkerivsky) где су убијана деца, али претрага детекторима за метал не даје резултате у покушају идентификације места масовне гробнице⁴⁵. Године 2021, постављен је симболичан споменик жртвама Холокауста на ободу шуме али немамо увид у натпис. Кроз Рејчелину намеру да отвори музеј на том месту Томас такође тематизује и однос према стратиштима и културу заборавља.

О овом догађају свако из свог угла извештаје подноси редом: католички дивизијски свештеник др Ројс, протестантски дивизијски свештеник Вермахт оберфарер Корнман, потпуковник Гроскурт, протестантски и католички војни свештеници Ернст Туес и Герхард Вилчек, главнокомандујући Шесте армије Фон Рајхенау и СС-оберштурмфирер Аугуст Хефнер. То треће поглавље у роману је најкраће, осим деветог поглавља *Ушеха* које се састоји од само једне реченице, а одједи се само фрагментарно јављају кроз непрекидан плач деце који прати и узнемирава јунакињу оптерећену тим баластом. Томас изоставља први извештај који се односи на страдање одраслих и узима само оне који се односе на страдање деце. Акцент бисмо ставили, такође, на припаднике католичке цркве и њихово нечињење. Први извештај подноси католички дивизијски свештеник др Ројс који извештава 295. пешадијску

43 Потпуно иста стратегија је коришћена и у окупираној Краљевини Југославији на територији Београда где су оснивани логори, али је та почетна конфузија о којој говори Хеберер успешно превазиђена и спровођена ефикасно и без проблема. Најпре су одрасли мушкарци Јевреји и Роми затварани у сабирни логор Топовске шупе, током јесени 1941, одакле су даље вођени на место егзекуције у Јајинце, где су били убијени под изговором да су организатори покрета отпора због чијих акција је већ пострадао цивилно становништво Шумадије у масовним стрељањима (Драгинац, Краљево, Крагујевац). У другој фази је требало елиминисати оне који су остали иза њих – жене, децу, старе – те је основан *Judenlager Semlin*, одакле су веома успешно и брзо очишћени уз помоћ гасног камиона *Душегуйке* који ће, већ средином јануара 1942. године, ординирати и исто тако успешно радити и у Пољској у Хелмну (који је отворен истог дана када и *Judenlager Semlin* 8. децембра 1941. године).

44 Patricia Heberer, *Children during the Holocaust*, (Lanham: AltaMira Press and USHMM, 2011), 96.

45 Shvartze Timme, *Belaya Tserkov, History of Jewish Communities in Ukraine*, http://jewua.org/belaya_tserkov/, датум приступа 12.4.2023.

дивизију о ситуацији коју су католички и протестантски војни свештеници Туес и Вилчек затекли на терену тог 20. августа 1941. године, након што су им, дан раније, немачки војници који су били смештени у суседним кућама скренули пажњу

„да су јеврејска деца узрасла између неколико месеци и пет или шест година, чији су родитељи одређени за евакуацију, закључана у једној кући у непријатним условима, под надзором припадника украјинске народне војске. Та деца се моју чути како непрекидно цвиле. Рекли су да су тамо лично отишли и потврдили ову чињеницу, али нису видели ни једног припадника Вермахта или било ког другог надлежног за одржавање реда или вршење дужности чувара. Извесили су да је тамо било само неколико немачких војника који су спалили, и да су ти људи изразили оторчење због оваквог стања ствари.“⁴⁶

Да би известили своју команду, морали су лично да оду на лице места и увере се у ове наводе, а могли су да чују веома гласан плач и цвиљење деце у дворишту куће, да виде једног украјинског стражара са пушком, неколико немачких војника и неколико младих украјинских девојака. У кућу коју су чували Украјинци, међу којима је један био момак од шеснаест или седамнаест година наоружан батином, ушли су без проблема и затекли децу над којом није било надзора од стране Вермахта иако је био присутан велики број немачких војника. Деца су лежала у две неусловне и прљаве собе, без воде и хране, полуодевена, у сопственим фекалијама, док је трећа просторија била празна. Мало старија деца, од две-три године, јела су малтер из зида:

„Мала деца, посебно она од неколико месеци, плакала су и цвилела без притужби. Војници у нашој бригади били су потресени, као и ми, невероватним условима и рекли су да је то срамота. [...] Војници су изразили крајње оторчење условима у којима се деца налазе; поред тога један од њих је рекао да и он сам има децу код куће.“ (у Томас 1995:187-188).

Др Ројс је сматрао да треба да извести своју Команду из два разлога: зато што нема немачког надзора и зато што немачки војници могу да уђу, што се већ догодило и изазвало реакцију „индигнације и критике“⁴⁷. Наредни извештаји су сличне садржине, само су писани из другачијих перспектива и акцената, у зависности од тога ко пише. У извештају истој дивизији од 21. августа, Вермахт оберфирер Корнман, протестантски дивизијски свештеник, извештава о посети она два свештеника и наводи да су немачки војници који су били распоређени на осматрачком месту и на углу куће узбуђено говорили о ономе шта су чули и видели и да сматра да је непримерено и крајње непожељно да се овакве ствари догађају „пред потпуним увидом јавности.“⁴⁸ Трећи извештај, од 20. августа, подноси генералштаб

46 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, n. d., 185.

47 Исто, 188.

48 Исто, 190.

официру потпуковник Гроскурт. Једино овај извештај Томас не преноси у целости. Преноси само делове у којима се наводи да су дивизијски свештеници који су га известили о овоме препоручили да се стање у кући што пре побољша јер многи војници долазе, а услови могу да изазову неповољне последице по њих у смислу избијања инфекција и заразних болести, што је потврдио и старији медицински официр из војне болнице. Тражио је да се кућа обезбеди и изолује и да се транспорти до места егзекуције изврше неупадљиво. У целости наводимо два закључка до којих је дошао како бисмо илустровали хладнокрвност којом су Немци приступали приликом убијања сваког члана нежељене групе, макар то била и деца, и да је за њих суштински било важно да се задатак обави уз највећу могућу војничку дисциплину и држање, по могућству „чисто“, без садистичких излива насиља које ће их разликовати од свирепости којима су били склони њихови помагачи – локалне полицијске снаге и националисти – које су, с друге стране, подстицали и подржавали на таква дела:

„1. Трује су официри обучили да имају присвојно војничко држање и да избегавају насиље и трубост према беспомоћној популацији. Пошитоно су свесни пошребе за снажнијом интјервенцијом прошив партизана. У случају који је у питању, међутим, прошив жена и деце су предузеле мере које се ни на који начин не разликују од свирепости које изводе нејријашељи⁴⁹, о чему се трује континуирано информишу. Неизбежно је да ће о овим догађајима известити по повраћку кући, где ће их упоређивати с Ламбертовим (Лвов)⁵⁰ зверствима. Трује чекају своје официре да интјервенишу. Ово је посебно важно за старије ожењене људе. Официр је због тога приморан да интјервенише, из обзира према трујама, где се такве ствари дешавају јавно. У интересу одржавања војне дисциплине, све сличне мере би требало да се извршавају изван труја.

2. Егзекуција је могла да буде изведена без икаквих сензација да су фелкоманданти и ортјскомандашура предузели неопходне кораке да трује држе даље изван тога. Ово недовољно стање ствари је изазвано несособношћу оба команданта да предузму неопходну акцију. Током преговора стекао се ушисак да се свим егзекуцијама могло ући у праг на иницијативу фелдкоманданта. Следећи егзекуцију свих Јевреја у граду, пошало је неопходно да се елиминишу сва јеврејска деца, посебно новорођенчад. И новорођенчад и деца је требало да буду елиминисана одмах како би се избегла ова нехумана акција. Фелдкоманданти и оберштјурмфирер су изјавили да није могуће да се обезбеди алтјернативни смештај за децу а фелдкоманданти је неколико пошта изјавио да ово лепо треба сузбити.“⁵¹

49 Нагласила ауторка рада.

50 Град Лавов је био под совјетском влашћу, према пакту који су склопиле Немачка и Совјетски Савез у периоду од 1939. до напада Немачке на Совјетски Савез 1941. године, након чега прелази под немачку надлежност. У граду је становало око 200.000 Јевреја од којих су половина били избеглице из окупиране Пољске. Након немачке окупације, украјински националисти су, у јулу 1941, подстакнути од стране окупатора, извршили масакр над око 2.000 Јевреја које су одводили на јеврејско гробље и у локални затвор и тамо их убијали; још толико Јевреја је било повређено у дивљању Украјинаца кроз јеврејске четврти. Ово је претходило нацистичким акцијама отварања гета и транспорта у логоре смрти.

51 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, n. d., 193-194.

Посебно наглашавамо део из првог закључка зато што је та карактеристика што веће патње жртве и садистичког уживања убице заиста била основна карактеристика усташких крвника. Иако су се згражавали, њихови ментори нацисти ипак ништа нису радили да на било који начин спрече то стање и омогуће и овој деци да, када већ нису могла да преживе ни на који начин, смрт дочекају уз своје родитеље, јер су и они родитељи.

Војни свештеници Туес и Вилчек су одмах, по наређењу, 22. августа, поднели свој извештај војној болници 20. пешадијске дивизије, пошто се све догађало под окриљем немачког Вермахта, што је претило да разори њихову репутацију иако је личило да је у питању произвољна акција Украјинаца. У наведеном извору се налази и изјава војног свештеника Вилчека коју Томас не користи и за коју није јасно да ли је део неког другог документа, али у њој Вилчек износи неке занимљиве констатације које често служе да оправдају оне који су учествовали у убијању и свему што су добровољно радили у оквиру нацистичког режима као војници, помагачи, саучесници. Чини се да је у питању одговор на притужбе које је у свом извештају изнео Гроскурт да су се свештеници беспотребно умешали и да је њихов посао само да се побрину о „духовној добробити војника“⁵². Вилчек каже:

„Где бисмо за име Бога могли да нађемо довољно хлеба за деведесеторо деце? Чак и да смо успели то да урадимо, а успели смо да набавимо нешто воде, само бисмо успорили читаву акцију. Наш приоритет је био да пробамо да добијемо наређење које би помогло деци. Није да смо хтели да заштитимо своје сопствене животе. **Такође, није био случај да би неко ко би одбио да изврши наређење био одмах постројен уза зид**⁵³. Оно што је тада било потребно су јачи кораци. Могли смо да се изборимо са потешкоћама. Под тешкоћама мислим да бисмо били прекорени због својих поступака. Шта би урадили са нама, не знам, ипак, претпостављам да не би било нешто посебно страшно. Нисмо имали ништа са SD; припадали смо војсци.“⁵⁴

Главномандујући Шесте армије Фон Рајхенау је, 26. августа, поднео Изјаву о извештају 295. дивизије у којој каже:

„Извештај демантује чињеницу да је дивизија лично наредила да се прекине с егзекуцијом и захтевала сагласност армије да то учини.

Одмах по дивизијској телефонској истрази, после консултовања штандартенфирера Блобела, одгодио сам извршење егзекуције зато што није правилно организована.“⁵⁵

Међутим, оштро реагује на део извештаја у којем се поступци надлежних упоређују са варварствима непријатеља као „некоректан, неподесан и дрзак до крајњих граница“⁵⁶ и

52 Ernst Klee, W. Dressen, R. Volker, *The Good Old Days*, n. d., 148.

53 Нагласила ауторка рада.

54 Ernst Klee, W. Dressen, R. Volker, *The Good Old Days*, n. d., 150.

55 D. M. Tomas, *Slike sa izložbe*, n. d., 197.

56 Исто, 198.

замера јер је написан у отвореном документу који пролази кроз многе руке, те закључује да би било „далеко боље да извештај уопште није написан.“⁵⁷ Поглавље се завршава шестим извештајем који у оригиналу није целовит. Не знамо ни коме ни када је упућен, већ само знамо да га је написао СС-оберштурмфирер Аугуст Хефнер и да у њему описује саму егзекуцију коју је требало да изврше припадници Waffen-SS по Блоберовом наређењу; на крају је установљено да су они млади људи, да не могу да им траже да пуцају на малишане и да и други немачки војници имају малу децу, тако да је одлучено да то изврши украјинска народна војска фелдкоманданта на шта се нико није жалио. Хефнеров извештај завршава се на следећи начин:

„Отишао сам у шуму сам. Вермахт је већ ископао гроб. Децу су довели на трактору. Нисам имао везе с овом техничком процедуром. Украјинци су стајали около дрхтећи. Децу су снели са трактора. Поређали су их дуж ивице гроба и пуцали тако да у њега упадну. Украјинци нису циљали у било који одређени део тела. Упадали су у гроб. Цвиљење је било неописиво. До краја живота нећу заборавити ту сцену. Тешко је то поднети. Сећам се посебно светлокосе девојчице која ме ухватила за руку. И њу су касније убили... Гроб је био у близини неке шуме. На нешто даље од пушкомета. Егзекуција се извршила негде поподне око 3.30 до 4.00 часа. [...] Многу децу су гађали четири или пет пута пре него што су издахнула.“⁵⁸

Слаби одједи хуманизма ипак провејавају код неких, али очигледно нису били довољни да схвате да то што раде нема никаквог смисла и да одустану. Плач и крици деце наставиће да се јављају и касније у роману, запоседајући Рејчел као непрекидна културна и историјска траума која траје генерацијама, до данашњих дана. Само кратка слика стања деце јављаће се након трећег поглавља, као одвојени пасус о измаштаном сусрету Мунка и Фројда у возу и о посети нацистичког SS официра остарелом и слабом сликару након неуспешног покушаја нацисте да купи неку од хиљаде слика:

„‘Не продајем.’ / ‘Али овде имате хиљаде слика!’ / ‘Оне су све моја деца.’ Суза се котрља низ лице. ‘Моја болесна деца’“:

„Дете је испружило руку по поду; њена рука се с тешкоћом пела уз подну даску, и почела да гребе мутну боју, а онда малтер, док се није одвојио; и наставила да гребе док јој се нокти нису поломили а прсти израњавили и почели да крваре.

Није знала где је. Није знала где је мама.

Уста пуна прашине. Цвилела је.“⁵⁹

57 Исто.

58 Исто, 199.

59 Исто, 260.

Њено цвиљење се наставља и у следећем поглављу *Крик*, преносећи сву потресеност свих ослонаца на којима је свет до тада почивао. Писац се фокусира на једну слику која у извештајима провејава нехајно, минималним текстуалним описом који је сасвим довољан да пренесе језиво стање из перспективе једног детета које и није свесно шта му се дешава. У овом кратком пасусу садржана је сва трагичност пада човековог моралног компаса и слома који је предвођен уздизањем разума и човека лишеног осећања и саосећајности, а најтрагичније од свега, лишеног љубави према другом човеку. Недужна деца завршила су у масовним гробовима, остајући да уходе оне који су за то одговорни и све рационалне људе који са тим немају никакве везе али имају у себи основна морална и људска начела. Инфантицид, нарочито у ратним околностима, јесте најкрвничнији чин убијања хуманизма, човечанства и самог човека који је изгубио могућност да се његово име икада више напише великим словом; то је злочин већи од било којег другог злочина.

Оно што је за жаљење у овим извештајима је потпуна морална изопаченост људи који су их писали и то управо оних који себе сматрају Божјим представницима и посредницима између Бога и људи. Иако је усташки метод био много бруталнији и варварскији, нацистичка замисао је била тоталитарнија – јеврејска деца нису била добра чак ни за оно што су усташе испланирале, а то је колонијализација. Јевреји нису смели да остану на лицу земље ни у којем облику. И као да *Ушеха* постоји, Томас последњим кратким ироничним пасусом приказује како су прошли и тешили се они који су допустили да деца буду убијена. Рејчелин задатак је напослету остварен: „‘Плач деце’, рече стари немачки бискуп у препуном музеју, ‘више се неће чути. За оне од нас овде који су били увучени, нехотице, и борили се свим снагама да их спасу, постоји само једна мисао –утеха...’“⁶⁰ Али његова утеха је иронија која се подсмева патњама и страдањима невиних жртава. Нико од њих није био нехотице увучен ни у шта, нити су се свим снагама борили да их спасу; они који су учествовали заиста су веровали у то што раде, без самилости. Злочинци који су учествовали у свему, неми посматрачи који нису осећали никакву трунку савести да заиста и ураде нешто и помогну невиним деци, а видели смо како се то стварно радило, постали су прави хероји који се проглашавају за свеце, док се истински хуманитарци бришу из историје. Ернст Тјуз је, након рата, служио у катедрали у Минхену, а био је и минхенски бискуп од 1968. до 1984. Герхард Вилчек је, након рата, био парохијски свештеник.

Књижевно представљање страдања деце у НДХ

Већ смо неколико пута нагласили да у српском књижевном корпусу не постоје дела која директно тематизују судбину преживеле или страдале деце из НДХ у дужој форми романа заснованог на историографским подацима. У документаристичкој прози југословенског корпуса преовладавају сведочанства нарочито преживелих хрватских политичких заробљеника који у својим мемоарима описују и положај српске деце. Хрватски заточеник новинар Ђорђе Милиша написао је и објавио мемоар о паклу Јасеновца већ 1945. годи-

не, док су му сећања и емоције били на врхунцу⁶¹ и када више није морао да ћути и буде опрезан док „пера записују диктиране лажи“⁶². Пре посвете аутор даје своју фотографију на којој су видљиви трагови батињања приликом хапшења у Загребу, о чему сведочи са-сушена крв око уста. Такође, прилаже и свој потпис, што је карактеристично за овај вид документарног писања, као потврда да је оно што у тексту следи аутентично и истинито, не измишљено. Са овим ће се, касније, током шездесетих, писци метафикције о Холокаусту, односно писци текстова које је Хачн дефинисала као историографска метафикција, поигравати указујући на жанровске нестабилности и однос аутобиографије и аутофикције. Своју исповест писану сопственим трауматским „језиком мука“, Милица посвећује својој „неумрлој мајци“, „нашем вођи Титу“, а чини се, најпре, „свим изворима побједи свијетла над мраком крваве прошлости за добро и срећу читава човјечанства...“ Већ у овој једној реченици сабрана је сва огорченост и љутња због потпуног посрнућа човека који је спреман да убије онога који му је најближи и исти као и он у својој суштини и битку – људско биће. Како није могао да учествује у пружању отпора бранећи свој народ оружјем, он сада својим јединим могућим оружјем – сведочанством – жели да се придружи победи живота над смрћу: „Нека говори досада затомљивано у души, која се у патњама изграђивала и уздигла до висине и сјаја побједи оружја наших јуначких народа.“⁶³ Ипак не може одмах да почне. Он своју трауму жели одмах да отпусти и да проговори, али му недостају речи за тај његов сопствени и јединствени језик којим говоре само они који су те муке доживели и преживели. Он даје Предговор, Пред уводом, Увод, Биолошко тамањивање (Уз увод) да би, тек након тога, почео хронологију свог логорског живота у универзуму мучилиште – пакао Јасеновац. У поглављу *Српска гђеца околине ѓакла* говори о положају у којем су се нашли српски малишани који су остали без родитеља и домова који су претворени у згаришта над којим влада једино непрекидна и непробојна тишина. Она су лутала сама, уплашена, гладна, све док нису стигла до краја свог судбоносног пута, до самог пакла у којем су старији заточеници мислили да ће бар деца бити на сигурном, скривајући их. Један од логорника је добио одобрење да се деца сакупе у једну посебну групу којој су била додељена и два учитеља затвореника чији је задатак био основно образовање. Било их је око 120, узраста од десет до шеснаест година, и били су смештени на тавану једне зграде. Све то је појединим заточеницима уливало наду да ствари ипак нису тако црне, док су други били уверени да крвници и кољачи не могу ништа добро да ураде. На једном од наступа⁶⁴ одвојена је готово половина најслабије деце и одведена. Њихови другари који су остали одмах су знали шта се са њима десило иако су старији покушавали да их увере да су премештени у други логор у Стару Градишку; ипак, од тог тренутка престала је дечија радост из њиховог чистог и невиног царства и завладао плач, туга, јецаји:

61 Ели Визел, један од најпознатијих преживелих јеврејских заточеника Аушвица и Бухенвалда, своју канонску аутофиктивну литерарну исповест / мемоар Ноћ најпре је написао на матерњем јидишу који носи трауму под називом *Und di velt hot geshvigen* (1956) (*А свијет је био нем*). Текст је написан озлојеђеним и љути-тим тоном да би, како је суочавање са траумом протицало, тон био мирнији у каснијим издањима на другом језику – француском, .

62 Ђорђе Милиша, *У мучилишту паклу – Јасеновац*, (Загреб: Хрватски тiskarsки завод, 1945), 9.

63 Исто.

64 У логорском жаргону Јасеновца, *насцхуй* је значио окупљање.

„Отуда се дјеца нису више насмијала...
 Многи нису ни говорити хтјела...
 Још више њих, ни јест више нису хтјели...
 Непомична, само су чекала на страшну своју коб, коју су већ тиме видјели унапред...

Након четрнаест дана и преостала дјеца кретала су путем властите слутње и сигурна знања...“⁶⁵

У поглављу *Женски логор у Штарој Градишци* са потпоглављем *Дјечји логор*, Милиша описује услове у којима су боравиле ове две групе. Ту су сабиране жене и деца из свих крајева државе, Српкиње, Јеврејке, Хрватице које су биле у посебно ограђеном одељку. Када би се логор препунио, један број жена и деце бивао је одведен на неко друго место, а оне које су остале бивале би убијене клањем или дотучене маљем. Деца су била одвојена у четири просторије, у зависности од узраста: одојчад, деца од једне до четири године, деца од четири до осам година, оболела од заразних болести. Ону која су била смртно болесна обележавали су знаком минус и убијали, а знаком плус су обележавали децу која су још увек имала шансу да преживе. Сваког јутра је, ипак, по тридесеторо-четрдесеторо њих проналажено мртво:

„Једном је двије тисуће ликвидирано плином (цианом)...

Тек стотину обукли су у усташка одијела, научили су их поздрављати, пјевати неке пјесме и отпремили их у Загреб.

Незнатан број дјеце из пакла послан је у Загреб и даван обитељима на даљу скрб, само да се покаже ‘великодушност’ и прикрију злочинства...“⁶⁶

Деца која нису имала среће да буду део „великодушног“ подухвата усташа, бивала су ликвидирана маљем, заклана ножем или угушена голим рукама крвника. Закључујући ово поглавље, Милиша каже да је око двадесет хиљада невиних душа изгубљено а да нису ни знале да су боравиле на земљи. У закључном поглављу *Завршетак* објашњава однос историје и књижевности и комплексности стања човековог духа: „У крупна се збивања живота не може улазити блиједо – једнострано – или половично, већ само пуноћом... / Улазећи и као пјесник, улазим срцем и свим својим слабостима и снагама, једином намјером, да што боље прикажем истину и у њој патњу човјека... / Није то стаза идеализма који води метафизици, већ пуни живот... / Ту није само трасирани пут реалности, већ укупност свих кретања и свих тајни живота и саме смрти... / Овдје је истина, и даље, с њом све...“⁶⁷

Др Никола Николић био је хроничар „живота“ у Јасеновцу, као што је то био Примо Леви у Аушвицу. Аутор је књига *Јасеновац* (1948) и *Козарачка дјеца – Јасеновачки логор* (1979) која је, заправо, скуп његових литерарних сведочанстава о страдању деце. Посвећена је успомени на мученичке смрти побијене козарачке деце у јасеновачком логору, успомени на страдања спасене деце и њиховим јуначким спасиоцима. Ту се на поетски начин и поетским

65 Ђорђе Милиша, *У муčiliшту паклу – Јасеновац*, n. d., 153.

66 Исто, 180.

67 Ђорђе Милиша, *У муčiliшту паклу – Јасеновац*, n. d., 322.

језиком преносе ужаси кроз које су пролазили преживели становници Козаре: „Јасеновачка ноћ увлачи се попут вукодлака у логор, потајно обмотавајући својим отвореним дахом логораше, мртваце који се ту још ‘живи’ вуку по сумраку! Грозна тишина [...] Из недалеког села Јасеновца тужно завијају сеоски пси“⁶⁸ – ово је само једна илустрација. Оно о чему је Милица уопштено писао, Николић је свео на појединачне и поименичне примере деце јер је као лекар долазио у непосредан контакт са њима лечећи болесну децу, а старију и физички јачу спасавајући од ножа крволочних кољача. У једном од уводних текстова, Милице Иванишевић каже да су сва деца коју писац помиње и описује већ комплетне и уобличене драмске личности, свака за себе, јединствена и различита и да их „једино треба извести на позоришну сцену и пружити публици прилику да се и на тај начин упозна са више него стравичном судбином недужне српске деце.“⁶⁹ Међу њима су Симо Новковић, Добраш, Остоја, Звонко, Јасенка, Миле Милошевић, Јоца Гостовић, свако са својим кратким трагичним животом, али достојанствен у својим патњама и мученичкој смрти. У првом сведочанству *Покољ дјеце у Јасеновачком логору* каже да су деца која су довођена у логор 1942. године била необично здрава и лепа и да нико од логораша није видео лепшу, паметнију и здравију децу, да човек помисли да су их сами нацисти бирали. Затим описује како је текао процес одржавања „хигијене“ – намерног довођења деце у стање болести. Пошто су постала расадник разних болести услед глади и лоших хигијенских услова, требало их је по неопозивој усташкој наредби „дезинфиковати“ – скидати до голе коже и терати да се по хладном новембарском ветру и хладноћи купају у „сабласном језеру“, након чега би облачила своје рите и прње. Нека су била полугола и боса и све би их стављали у полуотворену шупу „седмицу“ да леже по глибу и блату на ветромашини у води. Резултат је бивао запаљење плућа: „ – Богаму, што је та дјечурлија неотпорна, мало се прехлади, зијевне као птиче и – амен, одмах умре! – цинично се исмијавао кољач Ј. Приморац [...]“⁷⁰. Плач умируће деце чуо се све до барака у којима су били логораша, дубоко узнемирени тим звуцима немоћног зова у помоћ, пред којим су и сами били немоћни. Једино што су могли још да осете није био ни страх ни саосећајност, већ само мржња према организаторима, извођачима и саучесницима ових гнусних злочина над децом, те су се дошници забринули да би могло да дође до побуне: „ – А чача нас зовете, госпо ти, дица пивају, а не плачу. Нек само пивају, мајку им њихову!“⁷¹, биле су усхићене речи усташког часника Ј. Маричића. Уколико се присетимо примера из Беле Цркве и реакције немачких војника који су такође били узнемирени плачем и циком деце из куће страве, али не и толико ужаснути да престану да их и даље убијају и шаљу у гасне коморе, види се разлика у директном односу према жртвама. Да технологија није омогућавала Немцима да се дистанцирају од оних које убијају, можда би њихова ђавоља рачуница била много мања; можда би масовни покољи престали јер би донекле преовладала савест и nelaгода код војника. Зато се и трагало за начинима који би искључили директан однос са жртвом. Да тога није било, можда би расни рат задобио неки други облик, са много мање жртава.

68 Никола Николић, *Бела марамица, Козарачка дјеца – Јасеновац*, н. д., 125

69 Исто, 21.

70 Исто, 39.

71 Исто, 40.

Међутим, то се није догодило, а допринос томе дале су наука, техника и технологија, које су, у погрешним рукама, задобиле погрешну примену. Усташама, међутим, није сметало ништа већ их је „милозвучност“ дечјег плача, од којег човек у паклу, на дну своје несреће, пада и трагике, занеми, подстицала на нове паклене бестијалности. Николић, ипак, затвара врата пакла причом о преживљавању, нади и победи живота над смрћу, што и јесте основни циљ због којег ова тема треба више да се обрађује. Јеванђеље каже „Све дакле што хоћете да чине вама људи, чините и ви њима“⁷² – нема оправдања за насиље, нарочито убијање дојучерашњих суседа, деце. Ми смо створени по лику Божијем, али ми смо и људи који у себи носе ту двоструку природу и имамо слободну вољу да бирамо како ћемо да се понашамо. Исус нас учи да волимо ближње своје као себе саме, а изгледа да смо престали управо то – да најпре волимо сами себе. Дечак Јоца Гостовић је имао среће да преживи и пронађе свог оца али они који нису морају да остану присутни и запамћени као наши колективни преци, хероји неједнаке борбе у којој нису имали шансе, чији су животи насилно одузети и на чијим светим недоступним моштима треба да градимо наше односе љубави, поштовања, милосрђа и повратимо изгубљено сопство. Тек тада ће „никада више“ бити могуће и оствариво, не само као пожељна фраза, већ као истинска и једина стварност.

Закључак

Оно што не постоји у језику, не значи да не постоји у стварности. Када уђе у језик, та стварност постаје видљива. Начин на који су се Јевреји суочили са својим страдањем и прошлошћу треба да нам послужи као модел на који и ми, толико година касније и са још много страдања, треба да се угледамо. Сада, када је завет ћутања зарад братства и јединства коначно прекинут, морамо ствари именовати правим именима – да су у Независној Држави Хрватској целати биле хрватске усташе које су се, поред обрачуна са онима који су били наоружани припадници покрета отпора, обрачунавали још бруталније и са онима који нити су могли нити су хтели да носе оружје, а који су постајали њихове жртве – са српском децом. Страдања Јевреја и Рома су добила свој означитељ, ма колико исправним или неисправним их сматрали; од тада постепено престаје неми период ћутања и потискивања трауме и људи почињу да говоре о својим трагичним искуствима. Кад нас се јесте говорило, писало, снимани су филмови у којима су учествовали преживели, али се то све радило ван институционално и злочинци су били фашисти, а жртве жртве фашизма. Уколико се називамо Христовим именом љубави, не можемо да будемо мрзитељи било кога и да позивамо на мржњу и учествујемо у убијањима, клањима, прогонима, одвајањима деце од родитеља да би постала неко други или уништила оно што јесу. Деца из рата имају сопствене доживљаје којих постају свесна и могу да их обликују тек као одрасле особе. Иако имамо њихова драгоценна сведочанства која су трајно забележена како у писаној документаристичкој форми тако и у аудио-визуелној форми, остаје празнина у књижевном корпусу којем недостају приче о онима којима није било спаса али и приче о победи живота.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Примарни извори:

1. Николић, Никола. *Бела марамица, Козарачка гјеца – Јасеновац*. Београд: ННК интернационал, 2017.
2. Miliša, Đorđe. *U mičilištu paklu – Jasenovac*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod, 1945.
Tomas, D. M. *Slike sa izložbe*. Vršac–Beograd: KOV Književna opština i T&G, 1995.

Литература:

1. Библија.
2. Булајић, Милан. *Усташки злочини Јеноцида и суђење Ангрији Арџуковићу 1986. године 3*. Београд: РАД, 1989.
3. Карић, др Милица М. „Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“. Необјављена докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко–уметнички факултет, Одсек за филологију, 2022.
4. Милосављевић, Раде. *Дечји усташки концентрациони логор Јасџребарско*. Јагодина: Гамбит, 2009.
5. Мирковић, Јован. *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској*. Београд: Свет књиге и Музеј жртава геноцида, 2014.
6. Тутуновић-Трифунув, Јасмина. „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?“. *Годишњак за истраживање Јеноцида*, (2020), 375–389.
7. Новак, Виктор. *Магнит Crimen, Пола вијека клерикализма у Хрватској I*. Београд: Catena mundi. 2015.
8. Evans, Richard J. *The Third Reich at War: 1939–1945*. London: Allen Lane, 2009.
9. Наџион, Linda. *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad: Svetovi, 1996.
10. Heberer, Patricia. *Children during the Holocaust*, Lanham: AltaMira Press and USHMM, 2011.
11. Klee, Ernst, W. Dressen, R. Volker. *The Good Old Days: the Holocaust as seen by its perpetrators and bystanders*. New York: Free Press, 1991.
12. Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*. Clark: The Lawbook Exchange, Ltd, 2008.
13. Lukić, Dragoje. *Bili su samo deca, Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka I*. Pdf. Laktaši–Beograd: Grafomark i Muzej žrtava genocida, 2000.

Извори са интернета:

1. Амерички музеј Холокауста у Вашингтону, *Children during the Holocaust*, Holocaust Encyclopedia, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/children-during-the-holocaust/>. Датум приступа 5.4.2023.
2. *Our Mission*, Genocide Watch, <https://www.genocidewatch.com/copy-of-about-us/>. Датум приступа 1.4.2023.
3. *Poimenični popis žrtava*, Spomen-područje Jasenovac, <https://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>. Датум приступа 10.4.2023.
4. Timme, Shvartze. *Belaya Tserkov*, History of Jewish Communities in Ukraine, http://jewua.org/belaya_tserkov/. Датум приступа 12.4.2023.
5. The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Doc.1_Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.pdf/. Датум приступа 17.4.2023.

Dr Milica M. KARIĆ, philologist
Genocide Victims Museum, Belgrade
milica.karic@muzejgenocida.rs

WOUNDS OF CHILDREN'S SUFFERINGS HURT THE MOST – CRIMES AGAINST CHILDREN IN WORLD WAR II AND LITERARY REPRESENTATION

Summary

World War II was unprecedented armed conflict because it was driven by the Nazi ideology which among usual political and imperialistic goals incorporated racial element. The primary group for annihilation were the European Jews and all the Jews wherever could be found. Children were not spared from this destiny and were killed together with their parents. At the same time, a parallel racial and religious war was raging on territories of the Independent State of Croatia (NDH) in occupied Kingdom of Yugoslavia where another unprecedented element emerged – extermination camps for children. Thousands of children died separated from their parents who were mostly slaughtered during offensive on Kozara mountain in 1942. *Holocaust literature and literature about the Holocaust* contain a significant number of narratives written by children survivors, but also by those 'secondary traumatised'. Such case is an English writer D. M. Thomas who in his novel *Pictures at an exhibition* incorporated true reports written by military priests and German officers in August 1941 concerning a case of execution of a group of Jewish children left behind their already killed parents in Ukrainian village Belaya Tserkov which was not a regular Nazi *modus operandi*. Simultaneously, the Croatian Ustasha movement members, followers of ideology that incorporated both Nazism and Fascism but with the unique addition of clerical Fascism, wreaked havoc on Serbian population by means of much bestial and bloodthirsty ways of slaughtering women, elders, children of any age. Both criminal acts are parts of separated but parallel genocides: against the Jews and against the Serbs. In Yugoslav *literature of the camps* there are many precious and significant accounts of children's sufferings primarily written by Croatian political prisoners who survived. On the other hand, there are very few to none fictional narratives dealing with sufferings of both adults and children from NDH written by writers of Serbian origin. Using an example of *literature about the Holocaust* this paper aims to show that writing about traumatic history is possible and that history and literature are two sides of the same medal of life which are not inseparable but crucial in building culture of remembrance.

Keywords: genocide, the Holocaust, literature about the Holocaust, children in war, infanticide, postmodernism, *literature about Uprooting*.